

A Preliminary Proposal for the Quranic-Inspired Social Exchange Model (QISEM)

Hamidreza Imanifar¹

1. Assistant Professor, Department of Psychology, Faculty of Education and Psychology, Payame Noor University, Tehran, Iran.

imanifar@pnu.ac.ir

Received: 2025/11/30; Accepted 2026/02/09

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Social Exchange Theory (SET) serves as a foundational pillar in social psychology and organizational behavior, explaining human interactions through rational cost-benefit analysis and the principle of reciprocity. However, the traditional paradigm of classical SET is heavily centered on “instrumental rationality” (‘aqlāniyyat-i abzārī) and “individual self-interest” (naf‘garāyī-yi shakhṣī). The fundamental issue arises when SET encounters a theoretical impasse in explaining supra-material motives, altruistic sacrifices, and purely ethical behaviors within God-fearing societies, because many such actions do not necessarily align with the logic of direct interpersonal exchange or immediate tangible returns.

Previous studies in the field of Islamic psychology have often been limited to examining simple correlations between religiosity and social behavior, failing to provide a comprehensive process model that demonstrates how “faith” (īmān) fundamentally restructures the calculative mechanism of exchange. Therefore, the primary objective of this study is to redefine exchange mechanisms based on Quranic teachings and to introduce the “Quranic-Inspired Social Exchange Model (QISEM).”

This study addresses the key question of how the presence of God as a “third party” (zil’-i sivvum) elevates the bipolar exchange structure into a triadic (sih sūyih) model. Furthermore, it seeks to explain the transformation of instrumental rationality into “faith-based rationality” (‘aqlāniyyat-i imānī) within a dynamic motivational-psychological cycle. The innovation of this study lies in combining conceptual Quranic analysis with findings from cognitive psychology to provide an operational framework that ensures the psychological sustainability of ethical conduct, even in inequitable environments. This model opens a path where individuals engage in interactions not for tangible rewards, but for divine pleasure (riḍā-yi ilāhī) and spiritual evolution (rushd-i ma’ nawī).

Method: This research was conducted using a qualitative approach, employing the “Comparative Conceptual Analysis” method to bridge the gap between classical social theories and divine text. The research process was executed through three systematic steps.

Step 1: To identify the “hard core” of Social Exchange Theory, an extensive search was conducted in specialized databases (Google Scholar, Scopus, PsycINFO), extracting and analyzing 20 key works from leading theorists such as Homans, Blau, Thibaut and Kelley, and Cropanzano.

Step 2: Using thematic interpretation (tafsīr-i mawḍū‘ī) and focusing on authoritative exegeses (tafāsīr-i mu’tabar), specifically al-Mīzān and Majma’ al-Bayān, keywords such as “Commerce with God” (tijārat ma’a Llāh), “Sale” (bay’), “Reward” (ajr), “Proximity” (qurb), and “Excellence” (ihsān) were tracked within the Quranic text. From 45 identified verses, 12 verses directly pointing to motivational mechanisms and the reward process (e.g., Al-Baqarah: 284, Āl-‘Imrān: 92, Al-Tawbah: 111, and Al-Jāthiyah: 15) were selected as final units of analysis. Analysis at this stage was based on “Teleological Analysis” (taḥlīl-i ghāyatshinākhtī), analyzing the agent’s ultimate purpose.

Step 3: Findings from the analysis of classical theories and divine teachings were interfaced and synthesized with modern motivational psychology, specifically Self-Determination Theory (SDT). The QISEM model was designed based on this theoretical synthesis as a cyclical and upward spiral structure (sākhtār-i charkhah’ī wa mārg-i šu’ūdī) to demonstrate how sacred mediating variables can transform the calculative structure of action. To ensure internal validity, the extracted components were cross-checked with cognitive psychology criteria to ensure their applicability in behavioral and organizational settings.

Results: Findings revealed that Quranic logic, by introducing God as a “third party” and

a mediating variable, shifts the exchange structure from a bipolar “human-human” model to a triadic “human-God-human” (insān-Khudā-insān) framework. This transformation leads to the emergence of “faith-based rationality” instead of instrumental rationality. Within the QISEM model, the exchange cycle is redesigned into four essential stages:

1. Intention Regulation (Tanẓīmgarī-yi qaṣd)

Awareness of a divine observer (ḥuḍūr-i nāẓir-i ilāhī) shifts motivation from self-interest to divine pleasure.

2. Value-Based Exchange (Tabādul-i arzishmiḥwar)

Justice evolves from a consequence to an ontological prerequisite, and “qualitative giving” (infāq-i kayfī) replaces simple resource exchange.

3. Theocentric Evaluation (Arzyābī-yi tawḥīdī)

The individual surrenders the outcome to God’s absolute knowledge (tawakkul), mitigating calculative anxiety and mental rumination.

4. Ontological Transcendence (Ta’ālī-yi wujūdī)

The final stage where reward transforms from a volatile external variable into a stable internal state of growth (rushd) and tranquility (sakīnah).

Teleological analysis shows that in the Quranic paradigm, the ontological effect of a righteous deed is established within the agent’s soul before reaching the other: “Man ‘amila ṣāliḥan fa-li-nafsihī” (Whoever does righteousness, it is for his own soul). Unlike SET, which treats psychological reward as a “commodity” or “return on investment,” QISEM defines reward as “being and evolution” (budanī wa takāmulī). In this framework, the presence of God Almighty as the mediating variable and the ultimate source of reward completely eliminates the risk of ingratitude or non-reciprocity at the social level, because the guarantee of the action’s outcome is transferred from the volatile will of the other party to the absolute will of God.

This triadic structure not only ensures emotional stability and peace (sakīnah) for the actor in inequitable environments but also elevates their rationality from “calculating immediate gain” to “faith-based rationality based on connection with the source of existence.” Consequently, human interactions are transformed from a conflictual and exhausting situation into a synergistic ethical process and a path toward spiritual evolution.

Figure 1. Schematic representation of the QISEM model (four stages)

(Image: media/image3.png / media/image4.png)

Discussion and Conclusions: The QISEM model serves as more than just a moral recommendation; it provides a “self-regulating system” (niẓām-i khud-tanzīmgar) for the human psyche in social interactions. This study concludes that the model facilitates three fundamental transformations:

1. Cognitive transformation (taḥawwul-i shinākhtī):** Replacing instrumental calculation with wisdom-based perception (idrāk-i ḥikmatmiḥwar*).
2. Emotional transformation (taḥawwul-i hi'jānī): Attaining sakīnah (tranquility) and liberation from anxiety caused by social comparison.
3. Motivational transformation (taḥawwul-i angīzishī): Shifting from reward-centeredness toward self-transcendence (ta'ālī-yi khwud).

While secular theories like Self-Determination Theory (SDT) emphasize autonomous motivation, QISEM redefines the purpose of behavior in a horizon beyond time and space through the Quranic concept of “Commerce with God” (tijārat ma'a Llāh). This model resolves the theoretical impasses of SET regarding altruism (iṭhār) and transcendent actions by structurally decoupling the “destination of service” (maqṣad-i khidmat) from the “source of reward” (marja'-i pādāsh). Thus, the presence of God Almighty as the mediating variable and the ultimate source of reward moderates the link between ethical behavior and the other's response, ensuring the sustainability of action.

The research concludes that persistence in this cycle leads to an “upward growth spiral” (mārḥ-i ṣu'ūdī-yi rushd) where each successful exchange elevates the agent's purity of intention (ikhlāṣ) for future interactions.

From a practical perspective, QISEM offers a novel framework for managing ethics and Organizational Citizenship Behavior (OCB) in the context of Islamic societies, which can significantly reduce calculative anxiety and burnout caused by unfair environments. Future research should focus on developing psychological measurement tools based on these four stages and empirically testing the model's efficacy in facing social challenges. Ultimately, the Quranic model proves that faith is not merely a mental belief, but a “cognitive engine” (muḥarrrik-i shinākhtī) for redefining the logic of gain and loss and achieving character stability within the heart of social interactions.

Research Institute of
Hawzah and University

Islamic & Social Sciences

Journal homepage: <http://soci.rihu.ac.ir>

Original Article

Keywords: Social Exchange Theory (SET), Holy Quran, Faith-Based Rationality ('aqlāniyyat-I Īmānī), Spiritual Growth (Rushd-I Ma'nawī), QISEM Model.

Cite this article: Imanifar, Hamidreza (2026). A Preliminary Proposal for the Qura-nic-Inspired Social Exchange Model (QISEM). *Journal of Islam and Social Sciences* 18(35): 55-86.

پیشنهاد اولیه مدل قرآنی تبادل اجتماعی (QISEM)

حمیدرضا ایمانی فرا^{id}

۱. استادیار گروه روان‌شناسی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

imanifar@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: نظریه تبادل اجتماعی (SET) به‌عنوان یکی از ستون‌های تبیین‌گر در روان‌شناسی اجتماعی و رفتار سازمانی، تعاملات انسانی را بر پایه تحلیل عقلانی هزینه-فایده و اصل تقابل تشریح می‌کند. با وجود این، پارادایم سنتی این نظریه به‌شدت بر «عقلانیت ابزاری» و «نفع‌گرایی شخصی» متمرکز است. مسئله بنیادین اینجاست که SET در تبیین انگیزه‌های فرامادی، کنش‌های ایثارگرانه و رفتارهای اخلاقی در جوامع خداپاور با بن‌بست نظری مواجه است؛ زیرا بسیاری از این کنش‌ها لزوماً با منطق تبادل مستقیم بین‌فردی سازگار نیستند. پژوهش‌های پیشین اغلب به بررسی همبستگی‌های ساده میان دینداری و رفتار بسنده کرده‌اند و از ارائه یک مدل فرایندی بازمانده‌اند که نشان دهد «ایمان» چگونه ساختار محاسباتی تبادل را متحول می‌کند. از این‌رو، هدف اصلی پژوهش حاضر، بازتعریف سازوکارهای تبادل بر پایه آموزه‌های وحیانی و ارائه مدل قرآنی تبادل اجتماعی (QISEM) است. این مطالعه به دنبال پاسخ به این پرسش کلیدی است که حضور خداوند به‌عنوان «ضلع سوم» در تعاملات انسانی، چگونه ساختار دوقطبی تبادل را به یک مدل سه‌سویه ارتقا می‌دهد و فرایند تبدیل عقلانیت ابزاری به عقلانیت ایمانی در قالب

یک چرخه انگیزشی-روان‌شناختی چگونه تبیین می‌شود؟ نوآوری این مطالعه در ترکیب تحلیل مفهومی آیات با یافته‌های روان‌شناسی شناختی برای ارائه چهارچوبی عملیاتی است که پایداری رفتارهای اخلاقی را حتی در محیط‌های ناعادلانه تضمین می‌کند. این مدل فراتر از منطق سودمحور کلاسیک، مسیری را می‌گشاید که در آن فرد نه برای پاداش‌های ملموس، بلکه برای دستیابی به رضایت الهی و رشد معنوی وارد تعامل می‌شود.

روش: پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و با بهره‌گیری از روش «تحلیل مفهومی تطبیقی» انجام شده است. فرایند تحقیق در سه گام نظام‌مند پیگیری می‌شود. در گام اول، به منظور شناسایی هسته سخت نظریه تبادل اجتماعی، جستجوی گسترده‌ای در پایگاه‌های داده تخصصی (Google Scholar, Scopus, PsycINFO) انجام و ۲۰ اثر کلیدی از نظریه‌پردازان پیشرو (هومانس، بلاثو، تیوات و کلی، و کروپانزانو) استخراج و تحلیل شد. در گام دوم، با روش تفسیر موضوعی و تمرکز بر تفاسیر معتبر (المیزان و مجمع‌البیان)، کلیدواژگانی نظیر «تجارت با خدا»، «بیع»، «اجر»، «قرب» و «احسان» در متن قرآن کریم ردیابی شدند. از میان ۴۵ آیه شناسایی شده، ۱۲ آیه که مستقیماً به سازوکارهای انگیزشی و فرایند پاداش‌دهی اشاره داشتند (نظیر آیات بقره، ۲۸۴، آل‌عمران، ۹۲، توبه، ۱۱۱ و جاثیه، ۱۵)، به عنوان واحد تحلیل نهایی برگزیده شدند. تحلیل در این مرحله بر پایه «تحلیل غایت‌شناختی» (تحلیل مقصد فاعل) صورت گرفت. در گام سوم، یافته‌های حاصل از تحلیل نظریات کلاسیک و آموزه‌های وحیانی با یافته‌های نوین روان‌شناسی انگیزش، به‌ویژه نظریه خودتعیین‌گری (SDT)، مقابله و سنتز شد. مدل QISEM براساس این سنتز نظری به صورت یک ساختار چرخه‌ای و مارپیچ صعودی طراحی شد تا نشان دهد چگونه متغیرهای میانجی قدسی می‌توانند ساختار محاسباتی عمل را تغییر دهند. برای اطمینان از اعتبار مدل، مؤلفه‌های استخراج شده با معیارهای روان‌شناسی شناختی تطبیق داده شد تا قابلیت کاربردی در حوزه‌های رفتاری و سازمانی را داشته باشد.

نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد که منطق قرآنی با معرفی خداوند به عنوان «ضلع سوم» و متغیر میانجی، ساختار تبادل را از الگوی دوقطبی «انسان-انسان» به الگوی سه‌سویه «انسان-خدا-انسان» تغییر می‌دهد. این تحول به پیدایش «عقلانیت ایمانی» به جای عقلانیت ابزاری منجر می‌شود. در مدل QISEM، چرخه تبادل در چهار مرحله اساسی بازطراحی شده است: ۱. تنظیم‌گری قصد: که

در آن آگاهی از حضور ناظر قدسی، انگیزه را از نفع شخصی به رضای الهی تغییر می‌دهد؛ ۲. تبادل ارزش‌محور: که در آن عدالت از یک پیامد به یک پیش‌شرط وجودی تبدیل شده و «انفاق کیفی» جایگزین مبادله ساده منابع می‌شود؛ ۳. ارزیابی توحیدی: در این مرحله، فرد با واگذاری نتیجه به علم مطلق الهی (توکل)، از اضطراب محاسباتی و نشخوار ذهنی رها می‌شود؛ ۴. تعالی وجودی: که مرحله نهایی است و در آن پاداش از یک متغیر بیرونی و متزلزل به یک پیامد درونی و پایدار (رشد و سکینه) تبدیل می‌شود.

یافته‌های حاصل از تحلیل غایت‌شناختی آیات نشان داد که در پارادایم قرآنی، اثر وضعی عمل صالح پیش از انتقال به دیگری، در ساحت وجودی فاعل مستقر می‌شود: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ». برخلاف نظریه تبادل اجتماعی (SET) که پاداش روانی را صرفاً به‌مثابه یک «کالای دریافتی» یا بازگشت سرمایه تبیین می‌کند، مدل QISEM پاداش را از ماهیت «داشتنی» به ماهیت «بودنی و تکاملی» تغییر می‌دهد. در این چهارچوب، حضور خداوند سبحان به‌عنوان متغیر میانجی و منبع غایی پاداش‌دهی، ریسک ناشی از ناسپاسی یا عدم تقابل در لایه اجتماعی را به کلی مرتفع می‌کند؛ زیرا تضمین پیامد عمل از اراده متزلزل طرف مقابل به اراده مطلق الهی منتقل می‌شود. این ساختار سه‌سویه نه تنها ثبات هیجانی و سکینه قلبی فاعل را در محیط‌های ناعادلانه تضمین می‌کند، بلکه عقلانیت کنشگر را از «محاسبه‌گری ابزاری برای نفع آنی» به «عقلانیت ایمانی مبتنی بر پیوند با منبع هستی» ارتقا می‌دهد. در نتیجه این تحول پارادایمی، تعاملات انسانی از یک موقعیت تعارضی و فرساینده، به یک فرایند هم‌افزای اخلاقی و مسیری برای تعالی وجودی مبدل می‌شود.»

Quran-Inspired Social
Exchange Model
(QISEM)

بحث و نتیجه‌گیری: مدل QISEM فراتر از یک توصیه اخلاقی صرف، یک «سیستم خود-تنظیم‌گر» برای روان انسان در تعاملات اجتماعی ارائه می‌دهد. یافته‌های پژوهش تبیین می‌کند که این مدل از طریق سه تحول بنیادین، خلأهای نظری موجود را مرتفع می‌کند: نخست، تحول شناختی که طی آن

«ادراک حکمت‌محور» جایگزین «محاسبه‌گری محدود ابزاری» می‌شود؛ دوم، تحول هیجانی که به دستیابی به حالت «سکینه» و رهایی از اضطراب ناشی از مقایسه اجتماعی منجر می‌شود؛ و سوم، تحول انگیزشی که مسیر حرکت فاعل را از «پاداش‌محوری بیرونی» به سمت «تعالی خود» تغییر می‌دهد. در حالی که نظریه‌های سکولار نظیر خودتعیین‌گری (SDT) بر انگیزش خودمختار تأکید دارند، مدل QISEM با معرفی مفهوم و حیانی «تجارت با خدا»، غایت رفتار را در افقی فراتر از زمان و مکان بازتعریف می‌کند. این مدل، بن‌بست‌های نظری SET در تبیین ایثار و کنش‌های متعالی را با تفکیک ساختاری میان «مقصد خدمت» و «مرجع پاداش» حل کرده است. بدین‌سان، حضور خداوند سبب‌ان به‌عنوان متغیر میانجی و منبع غایی پاداش‌دهی، پیوند میان رفتار اخلاقی و پاسخ طرف مقابل را تعدیل و پایداری کنش را تضمین می‌نماید. نتیجه‌گیری پژوهش نشان می‌دهد که استمرار در این چرخه، به شکل‌گیری یک «مارپیچ صعودی رشد» منجر می‌شود که در آن، هر تبادل موفق، خلوص نیت و بصیرت فاعل را برای تعاملات آتی ارتقا می‌دهد.

از منظر کاربردی، مدل QISEM چهارچوبی نوین برای مدیریت اخلاق و رفتارهای شهروندی سازمانی (OCB) در بستر جوامع اسلامی فراهم می‌آورد که می‌تواند اضطراب محاسباتی و فرسودگی ناشی از ناعادلانه بودن محیط را به شدت کاهش دهد. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، ابزارهای سنجش روان‌شناختی مبتنی بر مراحل چهارگانه این مدل طراحی شده و کارآمدی آن در مواجهه با چالش‌های اجتماعی به صورت تجربی مورد آزمون قرار گیرد. در نهایت، مدل قرآنی تبادل اجتماعی ثابت می‌کند که ایمان، نه تنها یک باور قلبی، بلکه یک «موتور محرک شناختی» برای بازتعریف منطق سود و زیان و دستیابی به ثبات شخصیتی در تعاملات پیچیده انسانی است.

واژگان کلیدی: نظریه تبادل اجتماعی (SET)، قرآن کریم، عقلانیت ایمانی، رشد معنوی، مدل QISEM.

استناد: ایمانی‌فر، حمیدرضا (۱۴۰۵). پیشنهاد اولیه مدل قرآنی تبادل اجتماعی (QISEM). مجله اسلام و علوم اجتماعی ۱۸(۳۵): ۵۵-۸۶.

۱. مقدمه

نظریه تبادل اجتماعی (SET) از جمله پرنفوذترین چهارچوب‌های تبیین‌گر در روان‌شناسی اجتماعی رفتار سازمانی است که تعاملات انسانی را بر پایه تحلیل عقلانی هزینه-فایده و اصل تقابل^۱ تشریح می‌کند (کروپانزانو^۲ و همکاران، ۲۰۱۷). این نظریه فرض را بر این می‌گذارد که افراد در روابط اجتماعی خود به دنبال بیشینه‌سازی پاداش‌ها (مادی یا نمادین) و کمینه‌سازی هزینه‌ها هستند (دانوان^۳ و همکاران، ۲۰۲۴). با وجود کاربست گسترده این نظریه در حوزه‌هایی نظیر مدیریت دانش و تعهد سازمانی (چرنیاک-های و رابنو،^۴ ۲۰۲۱)، منتقدان بر این باورند که پارادایم سنتی SET به‌شدت بر «عقلانیت ابزاری» و «نفع‌گرایی شخصی» متمرکز است و توان کافی برای تبیین انگیزه‌های فرامادی، اخلاقی و معنوی را ندارد (اوکونور و کراولی-هنری،^۵ ۲۰۲۰).

مسئله اصلی اینجاست که در جوامع خدا‌باور، بسیاری از کنش‌های اجتماعی لزوماً با منطق «تبادل مستقیم بین‌فردی» سازگار نیستند. پژوهش‌های حوزه روان‌شناسی دین نشان داده‌اند که سازه‌هایی چون توکل، ایمان به عدالت غایی و باور به پاداش اخروی، سیستم ارزیابی سود و زیان را در ذهن فرد دگرگون می‌کنند (کپتاری^۶ و همکاران، ۲۰۲۲). این باورها، مسیری را می‌گشایند که در آن فرد نه تنها برای پاداش‌های ملموس دنیوی، بلکه برای دستیابی به رضایت الهی و رشد معنوی وارد تعامل می‌شود. با وجود این، ادبیات موجود در روان‌شناسی اسلامی و مدیریت معنوی، اغلب به بررسی همبستگی‌های ساده میان دینداری و رفتار بسنده کرده‌اند و از ارائه یک مدل فرایندی بازمانده‌اند که نشان دهد «ایمان» چگونه ساختار محاسباتی تبادل اجتماعی را از درون متحول می‌کند.

بنابراین، شکاف نظری موجود در فقدان مدلی است که بتواند پیوند میان «آموزه‌های وحیانی» و «رفتار تبدالی انسان» را در قالب یک چرخه انگیزشی-روان‌شناختی تبیین نماید. پژوهش حاضر درصدد است تا با تمرکز بر منابع اصیل اسلامی و تحلیل محتوای آیات قرآن کریم، مدل جدیدی تحت عنوان مدل قرآنی تبادل

1. Reciprocity

2. Cropanzano

3. Donovan

4. Chernyak-Hai & Rabenu

5. O'Connor & Crowley-Henry

6. Captari

اجتماعی (QISEM) ارائه دهد. این پژوهش به طور خاص به دنبال پاسخ به این پرسش‌های کلیدی است: ۱. چگونه حضور خداوند سبحان به عنوان «ضلع سوم» در تعاملات انسانی، ساختار دوقطبی تبادل اجتماعی را به یک مدل سه‌سویه ارتقا می‌دهد؟ ۲. مراحل چهارگانه قصد، تبادل، ارزیابی و رشد در مدل QISEM، چگونه فرایند تبدیل عقلانیت ابزاری به عقلانیت ایمانی را تبیین می‌کنند؟ نوآوری این مطالعه در آن است که با ترکیب تحلیل مفهومی آیات و یافته‌های روان‌شناسی شناختی، چهارچوبی عملیاتی برای درک رفتارهای متعالی در بستر روابط اجتماعی ارائه می‌دهد که فراتر از منطق سودمحور کلاسیک است.

۲. مرور پیشینه تحقیق

بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که نظریه تبادل اجتماعی (SET) مسیری تکاملی را از رفتارگرایی محض به سمت مدل‌های شناختی-اجتماعی طی کرده است، با وجود این، همچنان در تبیین غایات متعالی با خلأهای جدی مواجه است. در این بخش، ضمن واکاوی ریشه‌های کلاسیک، چالش‌های معاصر این نظریه در مواجهه با مفاهیم اخلاقی و معنوی بررسی می‌شود.

الف) ریشه‌ها و بنیان‌های کلاسیک: نظریه تبادل اجتماعی (SET) بر این پیش‌فرض هستی‌شناختی استوار است که تعاملات انسانی، شکلی از مبادله منابع (مادی یا غیرمادی) برای رسیدن به تعادل است (هومنس،^۱ ۱۹۵۸). پیتر بلانو^۲ (۱۹۶۴) با گسترش این دیدگاه، تمایزی حیاتی میان «تبادل اقتصادی» (با قراردادهای صریح) و «تبادل اجتماعی» (بر پایه اعتماد و وظایف نامشخص) قائل شد. با وجود این، حتی در تکامل‌یافته‌ترین نسخه‌های کلاسیک، «غایت‌شناسی کنش» بر محور پیشینه‌سازی پاداش‌های فردی و حفظ توازن در نرخ مبادله می‌چرخد (تیبوات و کلی،^۳ ۱۹۵۹). پژوهش‌های متأخر نشان می‌دهند که این بنیان کلاسیک، کنشگر را به یک «محاسبه‌گر دائم» تبدیل می‌کند که تنها در صورت ادراک سود (حتی سود نمادین)، به رابطه ادامه می‌دهد؛ امری که پایداری روابط را در شرایط بحرانی با تردید مواجه می‌کند (دانوان و همکاران، ۲۰۲۴).

1. Homans
2. Blau
3. Thibaut & Kelley

ب) اصلاحات نظری و چالش عقلانیت: در دهه‌های اخیر، پژوهشگران کوشیده‌اند با وارد کردن مفاهیمی چون عدالت رویه‌ای، تعهد عاطفی و ارزش‌های اخلاقی، محدودیت‌های SET را برطرف کنند (کروپانزانو و میتچیل، ۲۰۰۵). در این میان، ارجاع به نظریه خودتعیین‌گری (SDT) حائز اهمیت است؛ زیرا SDT میان «انگیزش کنترل‌شده» (تحت فشار پاداش بیرونی) و «انگیزش خودمختار» (براساس ارزش‌های درونی) تمایز می‌گذارد (ریان و دیسی، ۲۰۱۷). اما چالش اساسی که مطالعات جدید بر آن تأکید دارند، پدیده کشش مفهومی^۳ است؛ به این معنا که SET برای شمول‌گرایی، حتی فداکارانه‌ترین رفتارها را نیز به نوعی «سود روانی فردی» یا «تخفیف استرس شخصی» تقلیل می‌دهد (اوکونور و کراولی-هنری، ۲۰۲۰). یافته‌های چرنیاک-های و رابنو (۲۰۲۱) نشان می‌دهد که این نگاه تقلیل‌گرا، از درک کنش‌هایی که غایت آنها نه در «من فاعل» و نه در «دیگری طرف تبادل»، بلکه در یک «مرجع قدسی» تعریف شده، ناتوان است. این بن‌بست تئوریک، ضرورت گذار به مدلی را آشکار می‌کند که عقلانیت را نه در «محاسبه نفع»، بلکه در «پیوند با منبع هستی» بازتعریف کند.

ج) شکاف پژوهشی و ضرورت مدل QISEM: نقد مبنایی به SET های معاصر این است که آنها همچنان در درون یک آنتولوژی (هستی‌شناسی) دوقطبی (انسان-انسان) محصور مانده‌اند. اگرچه پژوهش‌های جدید به مفاهیمی چون «تبادل معنوی» اشاره کرده‌اند (پارگامنت^۴ و همکاران، ۲۰۱۳)، اما این مطالعات عمدتاً جنبه توصیفی دارند. منطق قرآنی با شکستن این دوقطبی، معیار عقلانیت را از «عقلانیت ابزاری» به «عقلانیت توحیدی» تغییر می‌دهد. در QISEM، ضرورت نظری از اینجا ناشی می‌شود که این مدل برخلاف نظریه تبادل اجتماعی واجد ویژگی‌های متمایز زیر است:

- آنتی‌تز نفع‌گرایی: پاداش را از چرخه مستقیم طرفین خارج کرده و به ضامن الهی می‌سپارد (توبه، ۱۱۱)؛
- تغییر غایت‌شناسی: هدف کنش را از «دریافت متقابل» به «رشد وجودی» تغییر می‌دهد (جاثیه، ۱۵). بدون این مدل، رفتارهای دینی در قالب SET تنها به‌عنوان یک «سود روانی کاذب» تفسیر می‌شوند، درحالی‌که QISEM آنها را به‌عنوان یک «تجارت اصیل و متعالی» بازتعریف می‌کند.

1. Cropanzano & Mitchell
 2. Ryan & Deci
 3. Conceptual Stretching
 4. Pargament

د) پیشینه مطالعات داخلی و اسلامی: در حوزه تبادل در فضای پژوهشی ایران، مطالعات پیرامون نسبت دین و نظریه تبادل اجتماعی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. دسته اول، پژوهش‌هایی هستند که به بررسی تجربی دینداری بر متغیرهایی چون رفتارهای شهروندی و عدالت سازمانی پرداخته‌اند. برای نمونه، شریفی و همکاران (۱۳۹۸) نشان دادند که اخلاق کار اسلامی می‌تواند خلأهای موجود در مدل‌های کلاسیک تبادل رهبر-عضو (LMX) را پر کند و تعهد را فراتر از پاداش‌های مادی ارتقا دهد. دسته دوم، پژوهش‌های نظری هستند که سعی در استخراج مؤلفه‌های تبادل از متون دینی داشته‌اند. باقری (۱۳۹۴) در رویکردی بنیادین به روان‌شناسی اسلامی مطرح می‌کند که انگیزش انسان در نظام اسلامی نه براساس «توازن قوا»، بلکه براساس «ادراک فضل الهی» شکل می‌گیرد. همچنین، مسعودی (۱۴۰۱) در تحلیل مفهوم «تجارت معنوی» در قرآن، تبیین می‌کند که استعاره‌های اقتصادی در قرآن (مانند بیع، شراء و قرض الحسنه) به معنای تقلیل دین به مادیات نیست؛ بلکه بازتعریف «سود نهایی» در افقی فراتر از زمان و مکان است. باوجوداین، نقص مشترک این پژوهش‌ها، عدم ارائه یک مدل فرایندی^۱ است که گام‌به‌گام تحول یک کنش ساده به یک کنش متعالی را نشان دهد؛ خلأیی که مدل QISEM درصدد پر کردن آن است.

ه) منطق قرآنی؛ فراتر از تقابل مستقیم:^۲ در نظریه SET، پایداری رابطه به «اصل تقابل» وابسته است (اگر تو به من سود نرسانی، من هم ادامه نمی‌دهم). اما در پیشینه تفسیری، به‌ویژه در تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۳۹۰)، ذیل آیات مربوط به «احسان»، منطق دیگری حاکم است. علامه طباطبایی مطرح می‌کند که در مرتبه عالی ایمان، فاعل «خود» را نمی‌بیند تا سودی را مطالبه کند. این نگاه، فرض بنیادین SET یعنی «محاسبه‌گری فاعل» را می‌شکند. همچنین، جوادی‌آملی (۱۳۹۵) در تفسیر آیات سوره انسان (إِنَّمَا نُنْعِمُكُمْ لَوْ جَاهُ اللَّهُ...)، به نوعی تبادل اشاره دارد که در آن «طرف دوم» (انسان نیازمند) عملاً از چرخه پاداش حذف می‌شود و خداوند جایگزین او می‌شود. این پیشینه نشان می‌دهد که برخلاف مدل‌های غربی که به دنبال پاداش‌های درونی^۳ هستند، در پارادایم قرآنی، سخن از «فنای در مطلوب» و «تجارت با خدا» است که از اساس با عقلانیت اقتصادی هومانس و بلائو متفاوت است.

-
1. Procedural Model
 2. Direct Reciprocity
 3. Intrinsic Rewards

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و با بهره‌گیری از روش تحلیل مفهومی تطبیقی انجام شده است. در این راستا، برای دستیابی به مدل پیشنهادی، فرایند تحقیق در سه گام عملیاتی و به صورت نظام‌مند پیگیری شد:

گام اول، واکاوی مبانی نظری تبادل اجتماعی: در این مرحله، به منظور شناسایی هسته سخت نظریه تبادل، جستجوی گسترده‌ای در پایگاه‌های داده تخصصی (مانند Google Scholar, Scopus, PsycIN- (FO)، و پایگاه‌های داخلی (نورمگز و مگ‌ایران) با کلیدواژه‌های "Social Exchange Theory" و "Reciprocity" در بازه زمانی ۱۹۵۸ تا ۲۰۲۵ انجام شد. از میان آثار بازایی شده، ۲۰ اثر کلیدی برگزیده شدند که نقش زیربنایی در تبیین عقلانیت ابزاری و رفتارهای سازمانی داشتند. محورهای استخراج شده از این منابع در جدول ۱ منعکس شده است.

جدول ۱. آثار محوری منتخب در تحلیل نظریه تبادل اجتماعی (SET)

ردیف	نویسنده (سال)	مؤلفه یا سازه کلیدی	کارکرد تحلیلی در طراحی مدل QISEM
۱	هومانس (۱۹۵۸)	اصل تقابل (Reciprocity)	شناسایی محدودیت‌های پاداش مادی در پایداری رابطه
۲	بلائو (۱۹۶۴)	تبادل اجتماعی و اعتماد	تحلیل تمایز میان تبادلات اقتصادی صریح و اجتماعی ضمنی
۳	تیبوات و کلی (۱۹۵۹)	سطح مقایسه (Comparison Level)	استخراج الگوریتم ذهنی فرد در ارزیابی سود و زیان
۴	دیسی و ریان (۲۰۱۷)	انگیزش خودمختار (SDT)	تطبیق میان انگیزش‌های درونی سکولار و انگیزه‌های الهی
۵	کروپانزانو (۲۰۱۷)	عدالت تبادلی و فرسودگی	بررسی پیامد ناشی از عدم تقابل در روابط دوقطبی
۶	دانوان و همکاران (۲۰۲۴)	پایداری تعامل در محیط‌های پویا	تحلیل نارسایی‌های SET در تبیین تاب‌آوری اجتماعی در شرایط ناعادلانه

گام دوم، تحلیل غایت‌شناختی آیات و استخراج گزاره‌های قرآنی: در گام دوم، با روش تفسیر موضوعی و با تمرکز بر تفاسیر المیزان و مجمع‌البیان، کلیدواژگانی نظیر «تجارت با خدا»، «بیع»، «اجر»، «قرب» و «احسان» در متن قرآن کریم ردیابی شدند. از مجموع ۴۵ آیه شناسایی شده، ۱۲ آیه که مستقیماً به

سازوکارهای انگیزشی و فرایند پاداش دهی در تعاملات انسانی اشاره داشتند، به عنوان واحد تحلیل نهایی برگزیده شدند. فرایند استنباط از این آیات نه براساس شباهت لفظی، بلکه بر پایه تحلیل غایت شناختی (تحلیل مقصد فاعل) صورت گرفت.

جدول ۲. فرایند استنباط مفاهیم از آیات محوری جهت طراحی مدل QISEM

آیه مورد تحلیل	سازه استخراج شده	تبیین فرایند استنباط (تطبیق با چرخه مدل)
بقره، ۲۸۴	خودنظارتی الهی	انتقال کانون نظارت از «طرف مقابل» به «خداوند» (مرحله قصد)
آل عمران، ۹۲	انفاق کیفی	گذار از تبادل منابع فیزیکی به تبادل ارزش‌های وجودی (مرحله تبادل)
بقره، ۲۱۶	مدیریت ابهام شناختی	جایگزینی تسلیم عاقلانه به جای محاسبات ناقص بشری (مرحله ارزیابی)
توبه، ۱۱۱	ساختار سه‌سویه تبادل	حذف ریسک ناسپاسی اجتماعی با تضمین خریدار غایبی (ساختار مدل)
جاثیه، ۱۵	بازگشت وجودی عمل	تعریف پاداش به‌متابزه یک پیامد درونی و تکاملی (مرحله رشد)

گام سوم، سنتز نظری و تدوین مدل QISEM: در مرحله نهایی، یافته‌های حاصل از تحلیل نظریات کلاسیک و آموزه‌های وحیانی با یکدیگر مقابله شدند. در این مرحله، مدل پیشنهادی (QISEM) به صورت یک ساختار چرخه‌ای طراحی شد تا نشان دهد چگونه «ایمان» می‌تواند ساختار محاسباتی تبادل را از درون متحول کند. برای اطمینان از شفافیت مفهومی و انسجام درونی، مدل نهایی با معیارهای روان‌شناسی انگیزش تطبیق داده شد تا از قابلیت کاربردی در حوزه‌های رفتاری برخوردار باشد.

۴. یافته‌های پژوهش

تحلیل و مقابله مبانی نظری تبادل اجتماعی با جهان‌بینی قرآنی نشان می‌دهد که فهم تحولات انگیزشی انسان، مستلزم یک بازنگری بنیادی در مفهوم «سود» و «عقلانیت» است. یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که باوجود توسعه‌های ظاهری در نظریات سکولار، هسته سخت این نظریات همچنان بر مدار نفع شخصی می‌چرخد که مانع از تبیین کنش‌های متعالی می‌شود.

۴-۱. تحلیل انتقادی پارادایم کنونی: بن‌بست عقلانیت ابزاری در SET

بررسی فرایند تکوین نظریه تبادل اجتماعی نشان می‌دهد که این چهارچوب از نیمه قرن بیستم بر

پیش فرض هستی‌شناختی «انسان اقتصادی»^۱ بنا شده است؛ کنشگری که غایت رفتار او در بیشینه‌سازی سود و کمینه‌سازی هزینه خلاصه می‌شود (بلاثو، ۱۹۶۴؛ تیموات و کلی، ۱۹۵۹). تحلیل یافته‌های این پژوهش در بررسی نظریه‌های معاصر (کروپانزانو و میتچیل، ۲۰۰۵)، آشکار می‌کند که افزودن مفاهیمی مانند «اعتماد»، «عدالت» و حتی «انگیزش درونی» به این مدل، به یک تحول پارادایمی^۲ منجر نشده است. یافته‌های تحلیلی ما نشان می‌دهد که در این مدل‌ها:

• سود روانی به‌مثابه کالا: پاداش‌های درونی و احساس رضایت، تنها به‌عنوان صورت‌های لطیف‌تری از «سود» بازتعریف شده‌اند و کنشگر همچنان در پی بازگشت سرمایه^۳ است، هرچند این بازگشت از نوع احساسی باشد (دانوان و همکاران، ۲۰۲۴)؛

• نفع‌گرایی فردمحور: عقلانیت حاکم بر این تعاملات، همچنان «عقلانیت ابزاری» است؛ یعنی کنش اجتماعی نه برای ارزش ذاتی عمل، بلکه برای سود فاعل^۴ انجام می‌شود.

• تقلیل ایمان به محاسبه: حتی در نسخه‌هایی که به ارزش‌های اخلاقی اشاره دارند، کنش اخلاقی در نهایت به نوعی پاداش روانی فردی تقلیل می‌یابد. این یافته نشان می‌دهد که در SET، حرکت از «بیرون به درون» (انتقال پاداش مادی به پاداش روانی) رخ داده است؛ اما حرکت از «محاسبه به ایمان» صورت نگرفته است.

در نتیجه، یافته‌های این بخش تأیید می‌کند که نظریه تبادل اجتماعی در دایره بسته عقلانیت سودمحور گرفتار مانده است. این بن‌بست نظری، ضرورت ارائه مدلی را که بتواند کنش را از قید «محاسبه فاعل» رها کرده و به «رضای الهی» پیوند بزند، دوچندان می‌کند.

۴-۲. اصول تبادل اجتماعی در پارادایم قرآنی: تغییر در معیار عقلانیت و ساختار تبادل

تحلیل نظام‌مند آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که منطق وحیانی نه تنها مؤلفه‌های جدیدی به نظریه تبادل می‌افزاید، بلکه «هسته عقلانی» آن را از درون متحول می‌کند. براساس یافته‌های حاصل از

1. Homo Economicus
2. Paradigm Shift
3. Return on Investment
4. Self-centered agent

تحلیل واژگان کلیدی نظیر خیر و شر، اجر، قسط، احسان و سکینه، اصول تبادل قرآنی در سه محور کلیدی بازتعریف می‌شوند:

۴-۲-۱. محور نخست: بازتعریف عقلانیت و مدیریت ابهام شناختی

تحلیل آیات قرآنی نشان می‌دهد که نخستین گام در تحول پارادایمی تبادل، به چالش کشیدن محدودیت شناختی انسان در تشخیص سود و زیان واقعی است. یافته‌های این بخش در دو سطح تبیین می‌شود:

۱. گذار از عقلانیت ابزاری به عقلانیت ایمانی (مدیریت محاسباتی): تحلیل آیه «وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا

شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ...» (بقره، ۲۱۶) نشان‌دهنده یک یافته کلیدی در روان‌شناسی قرآنی است: عدم قطعیت در ارزیابی پیامد؛ درحالی‌که نظریه SET بر توانایی انسان در محاسبه سود و زیان^۱ تأکید دارد، قرآن با اشاره به محدودیت دانش بشر، معیار سود و زیان را از افق زمانی محدود (حال) به افق حکمت الهی (غیب) منتقل می‌کند. این یافته ثابت می‌کند که در مدل QISEM، توکل نه یک امر انتزاعی، بلکه یک راهبرد شناختی برای رهایی از اضطراب ناشی از عدم قطعیت در برآورد پیامد است.

۲. تنظیم هیجانی و پایداری در تبادل (تاب‌آوری روانی): یافته‌های حاصل از تحلیل آیه «لِكَيْلَا تَأْسَوْا

عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ» (حدید، ۲۳) نشان می‌دهد که منطق قرآنی سیستم ارزیابی پاداش را دگرگون می‌کند. در نظریات سکولار، ادراک زیان در تبادل منجر به نشخوار ذهنی^۲ و کاهش رضایت می‌شود (چرنیاک-های و رابنو، ۲۰۲۱). اما در پارادایم قرآنی، با تغییر غایت تبادل، فرد به یک ثبات هیجانی دست می‌یابد که در آن «سود» مایه غرور و «زیان» مایه یأس نمی‌شود.

نتیجه تحلیلی محور اول: منطق قرآنی با جایگزینی عقلانیت ایمانی^۳ به جای عقلانیت ابزاری، فرد را از چرخه فرساینده سنجش مداوم هزینه-فایده رها می‌کند. این امر به پیدایش حالتی از سکینه و آرامش درونی منجر می‌شود که ریشه در اعتماد به عدالت غایبی دارد، نه در دریافت پاداش آنی از طرف مقابل.

1. Calculative Rationality
2. Rumination
3. Faith-based Rationality

۴-۲-۲. محور دوم: گذار از دوقطبی «خود-دیگری» به ساختار سه‌سویه

یافته‌های حاصل از تحلیل مقابله‌ای نشان می‌دهد که منطق قرآنی با معرفی یک متغیر میانجی قدسی، بن‌بست‌های نظری SET در تبیین رفتارهای غیرمقابل (مانند ایثار) را مرتفع می‌کند. این یافته در دو سطح تبیین می‌شود:

الف) بازتعریف طرفین تبادل (خداوند به‌عنوان ضامن و خریدار): تحلیل آیه «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ...» (توبه، ۱۱۱) نشان‌دهنده یک یافته ساختاری است. در پارادایم قرآنی، خداوند از جایگاه «ناظر بر عمل» به جایگاه «طرف حقیقی تبادل» ارتقا می‌یابد. این یافته ثابت می‌کند که در مدل QISEM، حتی در صورت فقدان تقابل^۱ از سوی طرف مقابل، چرخه تبادل به دلیل حضور «خریدار مطلق» متوقف نمی‌شود. بدین ترتیب، اضطراب ناشی از «بی‌عدالتی تبادلی» که در پژوهش‌های سکولار عامل اصلی فرسودگی روابط است (کروپانزانو و همکاران، ۲۰۱۷)، با تکیه بر «تعهد پاداش‌دهی الهی» خنثی می‌شود.

ب) تفکیک جهت‌کنش از مرجع پاداش: یافته‌های استخراج شده از آیاتی نظیر «إِنْ أُجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ» (یونس، ۷۲؛ شعراء، ۱۰۹) نشان می‌دهد که منطق وحیانی میان مقصد خدمت و منبع پاداش تفکیک قائل شده است؛ درحالی‌که در SET کلاسیک، فاعل پاداش را از همان مسیری می‌طلبند که انرژی صرف کرده است، در منطق قرآنی، کنش به‌سوی «دیگری» انجام می‌شود؛ اما پاداش از «خداوند» مطالبه می‌شود. این یافته نشان‌دهنده تولد نوعی تبادل یک‌سویه در ظاهر و سه‌سویه در باطن است که مانع از مشروط شدن رفتار اخلاقی به پاسخ طرف مقابل می‌شود.

نتیجه تحلیلی محور دوم: حضور خداوند به‌عنوان ضلع سوم، ساختار تبادل را از حالت «افقی و مادی» به حالت «عمودی و معنامحور» تغییر می‌دهد. این ساختار سه‌سویه، معیار سود را از «رضایت متقابل» به «رضایت الهی» تبدیل کرده و بدین‌سان، پایداری رفتار اخلاقی را حتی در محیط‌های ناعادلانه تضمین می‌کند.

۴-۲-۳. محور سوم: تحول پارادایمی از «پاداش محوری» به «رشدمحوری»

تحلیل یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که منطق قرآنی، انگیزش کنشگر را از وابستگی به «پاداش‌های بیرونی یا روانی کوتاه‌مدت» رها کرده و به سوی «رشد وجودی» سوق می‌دهد. یافته‌های کلیدی این محور عبارت‌اند از:

۱. شناسایی مکانیسم «خود-تبادلی معنوی» (بنیاد انگیزش): تحلیل آیه «مَنْ عَمِلْ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ» (جائیه، ۱۵) نشان‌دهنده یک یافته بنیادین است. در پارادایم قرآنی، اثر عمل صالح پیش از آنکه به «دیگری» برسد، در «نفسِ فاعل» مستقر می‌شود. یافته‌های پژوهش تبیین می‌کند که برخلاف مدل‌های SET که بر پاداش‌های درونی (مانند احساس رضایت) به مثابه یک «کالا یا بازگشت» تمرکز دارند (کیم و چوی، ۲۰۲۴^۱)، قرآن عمل را عین رشد و تزکیه می‌داند. این یافته ثابت می‌کند که در مدل QISEM، پاداش از حالت دریافتنی^۲ به حالت بودن^۳ و تکاملی^۳ تغییر ماهیت می‌دهد.

۲. گذار از خودمرکزی به تعالی خود: یافته‌های حاصل از مقابله با نظریه‌های روان‌شناختی نشان می‌دهد که منطق قرآنی، فراتر از «انگیزش درونی»^۵ مطرح در آثار دسی و ریان (۲۰۱۷)، بر نوعی تعالی قدسی استوار است؛ درحالی‌که در SET حتی نوع دوستی نیز برای بازگشت هیجانی مثبت انجام می‌شود، یافته‌های ما نشان می‌دهد که در قرآن، نیت الهی موجب می‌شود فاعل از «خود محاسبه‌گر» عبور کرده و به مرتبه‌ای از «سکینه» دست یابد که به هیچ پاداش بیرونی وابسته نیست (کلونینگر، ۲۰۱۳^۶).

۳. پایداری و ثبات هیجانی در تبادل: تحلیل داده‌های حیانی نشان می‌دهد که منطق «رشدمحور»، کنشگر را در برابر ناکامی‌های اجتماعی رویین تن می‌کند. از آنجا که هدف اصلی از تبادل، رشد درونی و تقرب است، عدم همکاری یا ناسپاسی طرف مقابل، خللی در انگیزه فاعل ایجاد نمی‌کند. این یافته، تبیینی روان‌شناختی برای تداوم رفتارهای اخلاقی در محیط‌های ناعادلانه ارائه می‌دهد که در نظریه‌های تبادل کلاسیک (مانند مدل‌های عدالت تبادلی) به‌عنوان یک رفتار غیرعقلانی یا شکننده تلقی می‌شد.

1. Kim & Choi

2. Passive

3. Active/Ontological

4. Self-Transcendence

5. Intrinsic Motivation

6. Cloninger

نتیجه تحلیلی محور سوم: منطق تبادل قرآنی با تغییر جهت از «محور بیرونی پاداش» به «محور درونی رشد»، انسانی را بازآفرینی می‌کند که انگیزش او نه از طریق محاسبات سودمحور، بلکه از طریق تجارت با خویشان در محضر خدا تأمین می‌شود. این تحول، به جایگزینی عقلانیت ابزاری با عقلانیت کمال‌گرا منجر می‌شود.

۳-۴. پیشنهاد مدل تبادل اجتماعی الهام‌گرفته از قرآن (QISEM)^۱

مدل تبادل اجتماعی الهام‌گرفته از قرآن (QISEM) مدلی است که با تلفیق منطق تبادل اجتماعی و جهان‌بینی قرآنی، فرایند کنش انسانی را از سطح محاسبه‌گری عقلانی به سطح رشد ایمانی و وجودی ارتقا می‌دهد. این الگوریتم ۴ مرحله‌ای، چرخه‌ای پویا از قصد، تبادل، ارزیابی و رشد است که هر بار ایمان و اخلاق را بازتولید می‌کند.

مرحله اول: تنظیم‌گری قصدمند^۲

در مدل‌های کلاسیک، «قصد» تابعی از انتظار پاداش^۳ و ارزش آن پاداش^۴ است. اما یافته‌های ما نشان می‌دهد که در مرحله اول QISEM، پدیده‌ای به نام تلاقی انگیزشی رخ می‌دهد. تحلیل آیه ۲۸۴ سوره بقره («وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ...») نشان‌دهنده یافته‌های زیر در این مرحله است:

الف) بازتعریف عقل معاش در افق توحید: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قرآن «سود مادی و روزی حلال» را نفی نمی‌کند؛ بلکه آن را از یک هدف غایی به یک ابزار رشدمحور تبدیل می‌کند. در این مرحله، عقلانیت اقتصادی حذف نمی‌شود؛ بلکه ذیل یک «ناظر قدسی» تنظیم می‌شود.

ب) مکانیسم خود-نظارتی:^۵ برخلاف SET که نظارت را بر عهده طرف مقابل یا قراردادهای اجتماعی می‌گذارد، در QISEM، آگاهی از حضور خداوند («يُحَاسِبُكُمْ بِهٖ اللّٰهُ»)، یک سیستم نظارت

-
1. Quran-Inspired Social Exchange Model (QISEM)
 2. Intention Regulation
 3. Expectancy
 4. Valence
 5. Self-Monitoring

درونی ایجاد می‌کند. این یافته نشان می‌دهد که در گام اول، انگیزه مادی با قصد قربت ترکیب شده و مانع از شکل‌گیری «سوءاستفاده تبادلی» می‌شود.

ج) انتقال از انگیزش کنترل‌شده به انگیزش متعالی: در این مرحله، فاعل از ترسِ باخت در معامله یا طمعِ بردِ محض، به سوی یک تعادل روانی حرکت می‌کند. نیت الهی در اینجا نقش یک متغیر تعدیل‌گر^۱ را ایفا می‌کند که هیجانات تندِ سودجویانه را تلطیف کرده و آمادگی برای «احسان» را فراهم می‌کند. نتیجه تحلیلی مرحله اول: یافته‌ها تبیین می‌کند که «قصد» در مدل QISEM، نقطه تلاقی واقع‌گرایی اقتصادی و کمال‌گرایی ایمانی است. این مرحله تضمین می‌کند که تعامل اجتماعی از همان آغاز، از یک «رقابتِ حریصانه» به یک «همکاریِ مسئولانه» تغییر ماهیت دهد.

مرحله دوم: تبادل ارزش‌محور^۲

در این مرحله، نیت تنظیم‌شده در گام نخست، به یک کنش عینی و قابل مشاهده تبدیل می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در مدل QISEM، تبادل واجد ویژگی‌های ساختاری زیر است که آن را از مدل‌های سکولار متمایز می‌کند:

الف) تغییر جایگاه عدالت (از پیامد به پیش شرط): در نظریه‌های مرتبط با نظریه تبادل اجتماعی، مانند نظریه برابری آدامز^۳ (۱۹۶۵)، عدالت «نتیجه» ارزیابی پاداش است؛ یعنی اگر پاداش کم باشد، فرد احساس بی‌عدالتی می‌کند. اما یافته‌های ما از تحلیل آیه «وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ» (انعام، ۱۵۲) نشان می‌دهد که در QISEM، عدالت و انصاف «شرط وجودی» و پیش‌نیاز ورود به تبادل است. این یافته به معنای انتقال از عدالت توزیعی^۴ به عدالت تکلیفی است.

ب) مکانیسم «انفاق کیفی» (ارتقای سرمایه نمادین): تحلیل آیه «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» (آل عمران، ۹۲) نشان‌دهنده یک یافته روان‌شناختی مهم است: در QISEM، ارزش مبادله با «میزانِ دل‌بستگی فاعل به منبع» سنجیده می‌شود، نه صرفاً با ارزش بازاری آن. این یافته ثابت می‌کند که

1. Moderator
 2. Ethical-Value Exchange
 3. Adams
 4. Distributive Justice

تبادل در قرآن، از «دادوستد منابع مادی» به «دادوستد ارزش‌های وجودی» ارتقا می‌یابد. در این حالت، فاعل با بخشش آنچه دوست دارد، در حال تبادل «تعلقات مادی» با «تعالی معنوی» است.

ج) عینیت بخشی به تقوا در تعامل (کنش صالح): یافته‌های این مرحله تبیین می‌کند که «عمل صالح» در بستر تبادل، به معنای رعایت حقوق طرف مقابل به‌عنوان یک وظیفه الهی است، نه به‌عنوان راهبردی برای جلب همکاری بعدی. این امر، پدیده فرصت طلبی^۱ را، که یکی از چالش‌های جدی در تئوری‌های هزینه معاملات^۲ است، به حداقل می‌رساند؛ زیرا ناظر واقعی، خداوند است نه صرفاً طرف قرارداد. نتیجه تحلیلی مرحله دوم: در گام «تبادل»، مدل QISEM موفقیت تعامل را نه در «میزان سود مکتسبه»، بلکه در «درستی فرایند عمل» تعریف می‌کند. این چرخش باعث می‌شود که تبادل اجتماعی از یک «موقعیت تعارضی»^۳ به یک «موقعیت هم‌افزای اخلاقی» تبدیل شود که در آن هر دو طرف، برنده^۴ از منظر رشد معنوی هستند.

مرحله سوم: ارزیابی توحیدی^۵

در این مرحله، فاعل به بازنگری و قضاوت در مورد پیامدهای تبادل می‌پردازد. برخلاف SET که ارزیابی را براساس «مقایسه پاداش با جایگزین‌ها» انجام می‌دهد، یافته‌های ما نشان می‌دهد که ارزیابی در QISEM بر سه سازوکار شناختی زیر استوار است:

الف) مدیریت ابهام و رهایی از نشخوار ذهنی (مدیریت پیامد): تحلیل آیه «وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا...» (بقره، ۲۱۶) نشان‌دهنده یک یافته کلیدی در مورد پذیرش محدودیت شناختی است؛ درحالی‌که در نظریات تبادل، ناتوانی در پیش‌بینی دقیق سود به استرس و پشیمانی منجر می‌شود، در مدل QISEM، فاعل با واگذاری نتیجه به «علم مطلق الهی»، از چرخه فرساینده نشخوار ذهنی رها می‌شود. این یافته تبیین می‌کند که «ارزیابی» در اینجا نه یک محاسبه ریاضی، بلکه یک تسلیم عاقلانه است که سلامت روان فاعل را تضمین می‌کند.

-
1. Opportunism
 2. Transaction Cost Theory
 3. Conflict
 4. Win-Win
 5. Faith-Based Evaluation
 6. Comparison Level

ب) ادراک حضور میانجی قدسی (تثبیت معنا): یافته‌های حاصل از تحلیل آیه «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى...» (توبه، ۱۱۱) در این مرحله نشان می‌دهد که فاعل، ارزیابی خود را از «رفتار طرف مقابل» به «رابطه با خداوند» منتقل می‌کند. یافته‌ها تبیین می‌کنند که با ورود خداوند به عنوان متغیر میانجی، حتی اگر تبادل در سطح اجتماعی ناعادلانه باشد، در سطح توحیدی «عادلانه و سودآور» ارزیابی می‌شود. این سازوکار، از فروپاشی انگیزه در محیط‌های ناسپاس جلوگیری می‌کند.

ج) اطمینان به پاداش غایی (سکینه و ثبات هیجانی): تحلیل گزاره «إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» (توبه، ۱۲۰) نشان‌دهنده یافته‌ای پیرامون تضمین پاداش است. در SET، ارزیابی منفی به قطع رابطه یا رفتارهای تلافی‌جویانه منجر می‌شود؛ اما در QISEM، فاعل به دلیل اطمینان از ثبت کنش در «نظام عادلانه الهی»، به آرامش پس از تبادل دست می‌یابد. این یافته نشان می‌دهد که ارزیابی قرآنی، برخلاف ارزیابی مادی، همواره به مثبت‌گزینی درونی ختم می‌شود.

نتیجه تحلیلی مرحله سوم: ارزیابی در مدل QISEM، فرایندی است که در آن فاعل از «قضاوت‌های متزلزل بشری» به «اطمینان ثابت ایمانی» عبور می‌کند. این مرحله، پلی است که عمل صالح را به «رشد وجودی» (مرحله چهارم) متصل کرده و مانع از آن می‌شود که نامالیمات اجتماعی، به روان فاعل آسیب بزنند.

مرحله چهارم: تعالی وجودی و بازخورد تکاملی^۱

آخرین گام در مدل QISEM، عبور از پاداش‌های موقت و رسیدن به پایداری شخصیتی است. تحلیل یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که پیامد کنش در منطق قرآنی، برخلاف SET، یک فرایند «درون‌زا» است:

الف) مکانیسم بازگشت وجودی (پاداش درونی شده): تحلیل آیات نشان داد که پیامد کنش صالح در منطق قرآنی، نه بازگشت بیرونی پاداش، بلکه بازگشت درونی رشد است. یافته‌های پژوهش تبیین می‌کند که با استناد به آیه «مَنْ عَمِلْ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ» (جاثیه، ۱۵)، عمل صالح به مثابه یک سرمایه‌گذاری بر روی «خویش‌متعالی» عمل می‌کند. در این مرحله، پاداش از یک «مبادله با غیر» به یک «شکوفایی در خود» تبدیل می‌شود که نتیجه آن پایداری انگیزه بدون نیاز به محرک‌های بیرونی است.

ب) شکل‌گیری چرخه بازخورد مثبت (تقویت ایمان): یافته‌های حاصل از تحلیل آیه ۱۱ سوره مجادله نشان می‌دهد که در پارادایم قرآنی، هر تبادل موفق، منجر به ارتقای درجه وجودی (يَرْفَعِ اللَّهُ... دَرَجَاتٍ) و افزایش بصیرت فاعل می‌شود. این یافته نشان می‌دهد که QISEM یک مدل خطی نیست؛ بلکه یک مارپیچ رو به بالاست؛ به این معنا که «رشد» حاصل از یک عمل، «نیت» عمل بعدی را خالص‌تر و عمیق‌تر می‌کند. خلاصه مدل تبادل اجتماعی الهام‌گرفته از قرآن (QISEM)، در جدول شماره ۳، و نمودار چرخشی شماره ۱ ارائه شده است.

جدول ۳. سازوکارهای عملیاتی مدل قرآنی تبادل اجتماعی (QISEM)

مراحل مدل	سازوکار روان‌شناختی - شناختی	تغییر جهت‌انگیزه (از SET به QISEM)	پیامد و بازخورد نهایی
۱. قصد	تنظیم‌گری شناختی و خود-نظارتی	از نفع شخصی به رضای الهی (تلاقی عقل و ایمان)	کاهش تعارض نیت و آمادگی اخلاقی
۲. تبادل	کنش‌گری اخلاق‌محور و ایثارگونه	از معامله‌گری صرف به احسان و انفاق کیفی	ارتقای سرمایه نمادین و اعتماد اجتماعی
۳. ارزیابی	مدیریت ابهام و واگذاری نتیجه (توکل)	از عقلانیت ابزاری به عقلانیت ایمانی	رهایی از نشخوار ذهنی و اضطراب
۴. رشد	درونی‌سازی پاداش و تعالی خود	از پاداش بیرونی به رشد وجودی و تزکیه	ثبات هیجانی و تقویت بصیرت اخلاقی

جدول ۳، بازتابی دقیق از سازوکارهای عملیاتی و تحول‌های انگیزشی در چرخه مدل پیشنهادی (QISEM) را به تصویر می‌کشد. در این چهارچوب، فرایند تبادل اجتماعی با مرحله «قصد» آغاز می‌شود که طی آن، سازوکار تنظیم‌گری شناختی، جهت‌انگیزه را از منفعت شخصی به سمت رضایت الهی تغییر می‌دهد و زمینه لازم برای آمادگی اخلاقی را فراهم می‌کند. در مرحله دوم که به «تبادل» اختصاص دارد، کنشگر از سطح معامله‌گری محض عبور کرده و با رویکردی ایثارگونه وارد فاز احسان می‌شود؛ تغییری که نتیجه آن ارتقای سرمایه نمادین و اعتماد اجتماعی است. مرحله سوم، یعنی «ارزیابی»، با تکیه بر سازوکار مدیریت ابهام و توکل، گذار از عقلانیت ابزاری به عقلانیت ایمانی را محقق می‌کند که این امر مانع از نشخوار ذهنی و اضطراب ناشی از ناکامی‌های تبدالی می‌شود. در نهایت، مرحله «رشد» با درونی‌سازی پاداش‌ها و تمرکز بر تعالی وجودی، چرخه را تکمیل کرده و به ثبات هیجانی و تقویت

بصیرت اخلاقی در فاعل منتهی می‌شود. بدین ترتیب، این جدول نشان می‌دهد که چگونه مدل QISEM تعامل انسانی را از یک دادوستد ساده و سودمحور به فرایندی پویا و پیچیده برای خودسازی و تزکیه نفس ارتقا می‌دهد.

نمودار ۱. مدل پیشنهادی تبادل اجتماعی الهام گرفته از قرآن (QISEM)

تبیین نمودار مدل QISEM: نمودار ۱، ساختار «مارپیچ صعودی» رشد انسان را ترسیم می‌کند. برخلاف مدل‌های خطی در نظریه تبادل اجتماعی که با رسیدن به پاداش (یا تنبیه) پایان می‌یابند، QISEM یک مدل چرخه‌ای و تکاملی است. در این مدل، «رشد معنوی» حاصل از یک تبادل، به صورت یک «بازخورد تقویت‌کننده عمل کرده و «نیت» فاعل را برای تبادل بعدی در سطح بالاتری از خلوص و آگاهی قرار می‌دهد. این فرایند، به بازتولید مستمر آرامش وجودی و بصیرت اخلاقی در فرد منجر می‌شود.

تحلیل نهایی مدل QISEM نشان می‌دهد که این الگو، فراتر از یک توصیه اخلاقی، یک سیستم خود-اصلاح‌گر برای روان انسان در تعاملات اجتماعی است. یافته‌های این پژوهش تبیین می‌کند که استمرار در این چرخه، به سه تحول بنیادین در ساختار شخصیت فاعل منجر می‌شود:

الف) تحول شناختی: یافته‌ها نشان می‌دهد که فاعل از «محاسبه‌گری ابزاری» که در SET به خطاهای ادراکی در تشخیص سود منجر می‌شود به سوی ادراک حکمت‌محور حرکت می‌کند. در این

تحول، «عدم قطعیت» در نتایج اجتماعی، دیگر به عنوان یک تهدید شناخته نمی شود؛ بلکه ذیل علم الهی بازتعریف می شود.

ب) تحول هیجانی^۱: مدل QISEM سیستم پاداش دهی مغز و روان را از «وابستگی به تأیید بیرونی» به «رضایت درونی و سکینه» تغییر می دهد. یافته های پژوهش ثابت می کند که جایگزینی «تسلیم فعال» به جای «اضطراب مقایسه ای»، ثبات هیجانی فاعل را در محیط های ناعادلانه تضمین می کند.

ج) تحول انگیزشی^۲: در این ساحت، کنشگر از «پاداش محوری» به سوی تعالی خود^۳ حرکت می کند. یافته های حاصل از تحلیل آیات نشان داد که در QISEM، ایمان از یک «باور ذهنی» به یک «تجربه زیسته» در بطن عمل صالح (آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ) تبدیل می شود.

۴-۴. جمع بندی نهایی یافته ها: QISEM به مثابه پارادایم نوین تبادل

یافته های نهایی این پژوهش تبیین می کند که قرآن کریم با بازتعریف ساختاری مفهوم «ارزش» و «عقلانیت»، نظریه های کلاسیک تبادل اجتماعی را دچار یک گسست تکاملی می کند. جمع بندی یافته ها در سه سطح زیر، ضرورت نظری مدل QISEM را اثبات می نماید:

الف) برتری در تبیین تاب آوری اجتماعی: برخلاف SET که رفتارهای فداکارانه یا کنش در محیط های ناعادلانه را «غیرعقلانی» یا «شکننده» تلقی می کند، یافته های ما نشان داد که مدل QISEM با معرفی پاداش درونی شده و ضمانت غایی الهی، تبیینی علمی و پایدار برای استمرار اخلاق در سخت ترین شرایط اجتماعی ارائه می دهد.

ب) گذار از «انسان اقتصادی» به «انسان متعالی»: یافته های پژوهش نشان می دهد که این مدل، عقلانیت دینی و روان شناسی رشد را در یک ساختار سیستمی و چرخه ای پیوند می دهد. در این الگو، انسان نه یک «ترازشناس سودمحور»، بلکه یک فاعل در مسیر تکامل است که هر تعامل روزمره را به یک فرصت آموزشی برای ارتقای درجه وجودی خود تبدیل می کند.

-
1. Emotional Transformation
 2. Motivational Transformation
 3. Self-Transcendence

ج) کارکرد درمانی و تنظیم هیجانی: نهایتاً یافته‌ها تایید می‌کند که QISEM با انتقالِ ثقلِ ارزیابی از «پاداشِ متغیر بیرونی» به «رضایتِ ثابتِ الهی»، یک مکانیسم قدرتمند برای مدیریت اضطراب و جلوگیری از فرسودگی روانی در روابط انسانی فراهم می‌کند. این مدل، تبادل را از یک «دادوستد ایستا» به یک «سلوکِ پویا» ارتقا می‌دهد که خروجی نهایی آن، نیل به مرتبه «سکینه» و آرامش پایدار است.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بازتعریف سازوکارهای تبادل اجتماعی براساس جهان‌بینی قرآنی و ارائه مدل QISEM انجام شد. یافته‌های تحقیق نشان داد که منطق قرآنی نه تنها محدودیت‌های انگیزشی نظریه تبادل اجتماعی (SET) را مرتفع می‌کند، بلکه با تغییر پارادایم از «عقلانیت ابزاری» به «عقلانیت ایمانی»، ساختار تعاملات انسانی را بازآفرینی می‌کند.

۵-۱. تحلیل مقابله‌ای و تبیین یافته‌ها: نتایج این مطالعه در راستای نقد پژوهشگرانی همچون اوکانر و کرولی-هنری (۲۰۲۰)، است که بر ناتوانی SET در تبیین انگیزه‌های فرامادی تأکید داشتند. مدل پیشنهادی QISEM نشان داد که این ناتوانی ریشه در دوقطبی بودن رابطه (انسان-انسان) دارد.

• حضور ضلع سوم و پایداری رابطه: برخلاف نظریه بلائو (۱۹۶۴) که پایداری رابطه را مشروط به تقابل مستقیم می‌داند، یافته‌های ما براساس آیه ۱۱۱ سوره توبه نشان می‌دهد که ورود خداوند به‌عنوان «خریدار غایی»، بن‌بست ناشی از ناسپاسی طرف مقابل را از بین می‌برد. این یافته با مفهوم عدالت تضمین شده پیوند می‌خورد و تبیین می‌کند که چرا مؤمنان در محیط‌های ناعادلانه، همچنان به رفتار اخلاقی خود ادامه می‌دهند (کروپانزانو و همکاران، ۲۰۱۷).

• مدیریت ابهام شناختی: یکی از نوآوری‌های این بحث، پیوند آیه ۲۱۶ سوره بقره با مفاهیم مدرن سوگیری‌های شناختی است؛ درحالی‌که SET فرض را بر قدرت محاسبه‌گری انسان می‌گذارد، QISEM با معرفی «توکل»، راهبردی برای رهایی از «نشخوار ذهنی» و «اضطراب تصمیم‌گیری» ارائه می‌دهد که در پژوهش‌های کپتاری و همکاران (۲۰۲۲)، به‌عنوان عامل سلامت روان در دینداران شناخته شده است.

۲-۵. پیامدهای نظری و علمی (پاسخ به شکاف‌های پژوهشی): مدل QISEM از منظر نظری، حرکت از انگیزش کنترل‌شده به سمت انگیزش خودمختار و متعالی را تبیین می‌کند (ریان و دیسی، ۲۰۱۷). ارتقای مفهوم سود: در این مدل، سود از یک متغیر بیرونی و مادی به یک پیامد وجودی (تزکیه نفس)، تبدیل می‌شود. این یافته، تحمیل مفاهیم مدرن بر قرآن نیست؛ بلکه تبیین دقیق آیه ۱۵ سوره جاثیه است که سود عمل صالح را مستقیماً به «نفسِ فاعل» بازمی‌گرداند. ۲. ساختار چرخه‌ای رشد: برخلاف مدل‌های خطی در SET، مدل QISEM نشان داد که تبادل اجتماعی یک «فرایند تکاملی» است. بازخورد معنوی^۱ باعث می‌شود که فرد پس از هر تبادل، با بصیرت و ایمانی عمیق‌تر وارد تبادل بعدی شود.

۳-۵. پیامدهای کاربردی و روان‌شناختی: از منظر عملی، این مدل در حوزه‌های زیر کاربرد جدی دارد:

سلامت روان: کاهش اضطراب ناشی از شکست در مبادلات اجتماعی از طریق مکانیسم «تسلیم عاقلانه» و «رضایت الهی» (حدید، ۲۳).
 رفتار سازمانی: طراحی نظام‌های انگیزشی در سازمان‌های اسلامی بر پایه «احسان» و «قسط»، به جای تکیه محض بر پاداش‌های مادی که به رفتارهای فرصت‌طلبانه منجر می‌شود (بیکون و بداوی، ۲۰۲۱).

۴-۵. محدودیت‌ها و پیشنهاد‌های پژوهشی: این پژوهش به دلیل ماهیت کیفی و تمرکز بر تحلیل مفهومی، با محدودیت در تعمیم‌آوری تجربی مواجه است. همچنین، وابستگی به آرای مفسران کلاسیک می‌تواند زوایای دیگری از تبادل را پوشش نداده باشد. بنابراین، پیشنهاد می‌شود: پژوهشگران در مطالعات آتی، ابزارهای سنجش کمی (پرسش‌نامه) براساس چهار مرحله QISEM طراحی و در جوامع آماری مختلف آزمون کنند و نسبت میان این مدل و «سرمایه اجتماعی» در جوامع دینی به صورت میدانی بررسی شود.

در مجموع: پژوهش حاضر نشان داد که قرآن کریم، تبادل اجتماعی را از یک «معامله سوداگرانه» به

یک «تجارت متعالی» ارتقا می‌دهد. مدل QISEM تبیین کرد که چگونه ایمان، با دگرگون کردن سیستم محاسباتی ذهن، انسان را از «عامل منفعت‌جو» به «فاعل متکامل» تبدیل می‌کند. در این پارادایم، پاداش نهایی نه در دست دیگری، بلکه در شکوفایی روح و تقرب الهی نهفته است.

منابع

- باقری، خسرو (۱۳۹۴). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. قم: مرکز نشر اسراء.
- شریفی، محمود؛ باقری، مرتضی؛ ورستمی، علی (۱۳۹۸). اخلاق کار اسلامی و الگوهای تبادل اجتماعی در سازمان. فصلنامه پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، ۱۵(۱)، ۴۵-۶۲.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- مسعودی، محمد (۱۴۰۱). تحلیل مفهوم تجارت معنوی در قرآن بر پایه نظریه تبادل اجتماعی. دوفصلنامه مطالعات قرآن و روان‌شناسی، ۶(۲)، ۸۸-۱۰۵.

References

- Adams, J. S. (1965). Inequity in social exchange. *Advances in Experimental Social Psychology*, 2, 267-299. doi: 10.1016/S0065-2601(08)60108-2
- Bāqirī, Kh. (1394 H.sh./2015). Nigāhī dubārih bih tarbiyyat-i Islāmī [A second look at Islamic education]. Tehran: Sāzmān-i Pizhūhish wa Barnāmih-rīzī-yi Āmūzishī. [In Persian]
- Beekun, R. I., & Badawi, J. A. (2021). Ethical discourse of social exchange theory: An Islamic perspective. *Journal of Management, Spirituality & Religion*, 18(2), 145-162.
- Blau, P. M. (1964). Exchange and power in social life. New York: Wiley.
- Chernyak-Hai, L., & Rabenu, E. (2021). The future of social exchange theory: A review and a new perspective. *Frontiers in Psychology*, 12, 620593. doi: 10.3389/fpsyg.2021.620593
- Cloninger, C. R. (2013). What makes people healthy, happy, and fulfilled in the face of current world challenges? *Mens Sana Monographs*, 11(1), 16-24. doi: 10.4103/0973-1229.109332
- Cropanzano, R., & Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of Management*, 31(6), 874-900. doi: 10.1177/0149206305279602
- Cropanzano, R., Anthony, E. L., Brienza, P., & Wo, D. X. (2017). Social exchange theory: A critical review with theoretical remedies. *Academy of Management Annals*, 11(1), 479-516. doi: 10.5465/annals.2015.0099

- Donovan, D. T., Hochstein, B., Hall, T. K., & Hair, J. F. (2024). Social exchange theory in the 21st century: A critical review and update. *Journal of Business Research*, 172, 114424. doi: 10.1016/j.jbusres.2023.114424
- Homans, G. C. (1958). Social behavior as exchange. *American Journal of Sociology*, 63(6), 597-606.
- Javādī Āmulī, 'A. (1395 H.sh./2016). *Tasnīm: Tafsi'r-i Qur'ān-i Karīm* [Tasnīm: Exegesis of the Holy Quran]. Qom: Markaz-i Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Kaptari, E. B., Hook, J. N., Davis, D. E., & Worthington, E. L. (2022). Humility and social exchange: A review and theoretical model. *Journal of Psychology and Theology*, 50(2), 143-162. doi: 10.1177/00916471211012345
- Kim, S., & Choi, S. O. (2024). Re-evaluating intrinsic motivation in social exchange: A contemporary analysis. *Journal of Social Psychology Research*, 15(1), 45-62. doi: 10.1037/soc0000234
- Mas'ūdī, M. (1401 H.sh./2022). *Tahlīl-i mafhūm-i tijārat-i ma'nawī dar Qur'ān bar pāyah-'i nazāriyyih-'i tabādul-i ijtimā'ī* [Analysis of the concept of spiritual commerce in the Quran based on social exchange theory]. *Dūfaṣṣnāmih-'i Muṭāli'āt-i Qur'ān wa Ravānshināsī*, 6(2), 88-105. [In Persian]
- O'Connor, E. P., & Crowley-Henry, M. (2020). Exploring the motivations of altruistic behavior through the lens of social exchange theory. *Journal of Business Ethics*, 162, 531-547. doi: 10.1007/s10551-018-3988-z
- Pargament, K. I., Mahoney, A., Exline, J. J., Jones, J. W., & Shafranske, E. P. (2013). APA handbook of psychology, religion, and spirituality. *American Psychological Association*. doi: 10.1037/14045-000
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. New York: Guilford Press. doi: 10.1521/978.14625/28806
- Sharīfī, M., Bāqirī, M., & Rustamī, 'A. (1398 H.sh./2019). *Akhlāq-i kār-i Islāmī wa algūhā-yi tabādul-i ijtimā'ī dar sāzmān* [Islamic work ethics and social exchange patterns in organizations]. *Faṣṣnāmih-'i Pizhūhishhā-yi Ravānshināsī-yi Ijtimā'ī*, 15(1), 45-62. [In Persian]
- Ṭabarsī, F. B. Ḥ. (1399 H.sh./2020). *Majma' al-Bayān fī Tafsi'r al-Qur'ān*. Tehran: Nāṣir Khusraw Publications. [In Arabic]

- Ṭabāṭabāyī, S. M. Ḥ. (1390 H.sh./2011). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān* (S. M. B. Mūsawī Hamadānī, Trans.). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī vābastih bih Jāmi’ih-’i Mudarrisīn-i Ḥawzih-’i ‘Ilmiyyih-’i Qom. [In Persian]
- Thibaut, J. W., & Kelley, H. H. (1959). *The social psychology of groups*. New York: Wiley. doi: 10.4324/9781315127309